

Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951, dokumenty z českých archivů (Edice VNPČP).

Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (eds.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů. Díl I.: Češi a Němci do roku 1945 – Úvod k edici*. Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 373 s., ISBN 978-80-86057-66-8

Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (eds.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 1: Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*. Středokluky, Zdeněk Susa 2011, 955 s., ISBN 978-80-86057-71-2

Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (eds.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 3: Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Středokluky, Zdeněk Susa 2010, 327 s., ISBN 978-80-86057-68-2

V roce 2010 vyšel první, úvodní díl k dlouho očekávané velké souhrnné edici *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951, dokumenty z českých archivů* (dále jen edice VNPČP) s názvem *Češi a Němci do roku 1945 – Úvod k edici*. V současné době jsou na světě i další dvě části z druhého dílu a to *Díl II., sv. 1: Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování* a *Díl II., sv. 3: Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Prostřední část II. dílu a avizované díly III, IV a V a VI mají vyjít v následujících letech.¹ Editory a zároveň i autory většiny textů i rešeršních prací jsou Tomáš Staněk, průkopník, dlouholetý badatel na poli vysídlení Němců z Československa a autor stěžejních „odsunových“ syntéz, a spolu s ním mladý, na podobném badatelském poli působící a publikačně velmi plodný švýcarský historik Adrian von Arburg. Vedle obou editorů/autorů se na edici podílela celá řada dalších odborníků a odbornic, zejména na poli archivních rešeršů, bez nichž by takto velkolepý projekt nebylo možno zrealizovat. Mezi hlavní spoluautory a spolueditory patří Petr Sedlák, Jiří Topinka, Tomáš Dvořák, David Kovařík, Matěj Spurný a Pavel Maršálek.

1 Díl II., sv. 2 Srpen/září – prosinec 1945: Příprava organizovaného odsunu a postup osídlování; Díl III. 1946: Rok transferu; Díl IV. 1947–1951: Závěrečná etapa migrací a nová realita pohraničí; Díl V. Výsledky migrací – Situace menšin – Kulturně společenské poměry; Díl VI. Soudobý tisk 1945–1951.

Edice původně vznikala v rámci velkého česko-německého projektu, týkajícího se poválečných proměn českého pohraničí, v jehož rámci mělo být vydáno několik publikací. Tento záměr však narazil na nemalé obtíže: „*Ve srovnání s jinými podobnými edičními počiny v České republice i v zahraničí² se na sestavení edice VNPČP podílel pouze malý tým editorů, v němž navíc docházelo ke značné fluktuaci. Zvláště v Německu se ukázalo dosti problematické vyhledat zainteresované spolueditory. I po uplynutí bezmála dvaceti let, kdy jsou české archivy přístupné západním badatelům, se v Německu obtížně hledá univerzitní katedra (ústav) či jiné odborné pracoviště, kde by se ve velkorysejším měřítku zpracovávala látka přímo související s tématem naší edice na základě systematického studia a vyhodnocování archivních materiálů české provenience. Nepoměr mezi solidním vědeckým zpracováním společensky nepochybně významné látky na jedné straně a její jednostrannou interpretací některými vysídleleckými organizacemi či autory blízkými tomuto prostředí na druhé straně, který existuje přinejmenším od 50. let 20. století, je v Německu a zčásti i v Rakousku stále patrný.*“ (s. 23) Právě z těchto důvodů nebylo podle editorů možné pomýšlet na paritní česko-německé složení editorského týmu. Otázkou ale zůstává, zda takové pracoviště v SRN opravdu není, nebo se spolupráci např. s německými odborníky či institucemi nepodařilo zrealizovat. Tématu vysídlení se na německé straně kvalitně a dlouhodobě věnuje např. Detlef Brandes nebo *Collegium Carolinum*.

I samotné vydání prvních dílů provázely mnohé nesnáze, až nakonec došlo k vydání v poměrně malém a relativně mladém nakladatelství Zdeněk Susa, Středokluky. Zasluhou editorů, ale i nakladatele se jedná o velmi seriózně vypadající knihy s velmi kvalitně provedenou pevnou vazbou. Obě doposud vydané části druhého dílu jsou doplněny datovým CD, na kterém jsou umístěny zejména doplňkové materiály (dokumenty z českých archivů, mapy, statistiky, fotografie). Obsah CD je velmi kvalitně a uživatelsky příjemně strukturován a je důležitou součástí edice. Samotný ediční projekt disponuje i vlastními webovými stránkami (<http://www.vnpcp.cz>), kde lze mj. získat informace o základní charakteristice díla a edičním plánu.

První díl edice VNPČP Češi a Němci do roku 1945 – Úvod k edici, je rozdělen do tří částí. Úvodní část velmi detailně pojednává o profilu edice – definuje předmět a cíl, teoretická východiska, tematické vymezení edičního rámce, strukturu edice a složení pracovního týmu. Jedním z charakteristických

2 V Polsku vyšla obdobná edice už před lety a vznikla v polsko-německé spolupráci. Włodzimierz BOROZDZIEJ – Hans LEMBERG, (ed.), „Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...“: Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów. 4 sv. Warszawa 2000–2001 (sv. 4. red. Daniel BOČKOWSKI), německojazyčné vydání: „Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“: Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven. 4 sv., Marburg 2000–2004.

rysů edice VNPČP je snaha o udržení tématu v kontextu nejen s předválečnými a válečnými událostmi, ale i v kontextu poválečných proměn a migrací, které se z různých důvodů a různým způsobem odehrávaly v celé Evropě.³ Hned v úvodu jsme seznámeni s tím, jak na migrační kontext nahlízejí editoři: „V novodobých dějinách českých zemí zřejmě neexistuje období srovnatelné s prvními roky po skončení druhé světové války. V této etapě proběhlo nebývalé množství různých procesů, které někdy i natrvalo změnily základní rysy společenského života, politiky, kultury, hospodářství, hodnotových představ a v neposlední řadě též vztah mezi člověkem, krajinou a přírodou. V nemalé míře, jejíž intenzita zůstává z pohledu různých badatelů stále sporná, souvisely tyto velké strukturální změny s přesuny velmi početných skupin lidí. Území dnešní republiky bylo v letech 1945–1951 zasaženo dosud nevídaně rozsáhlými migracemi, jež podstatně ovlivnily složení tehdejšího obyvatelstva. Podle strážlivých odhadů české země během těchto prvních šesti poválečných let opustilo nebo se do nich naopak přistěhovalo, resp. zde změnilo místo svého bydliště, na šest miliónů osob, a to z přímého donucení, pod situačním nátlakem nebo dobrovolně.“ (s. 10) Největší skupinu, která byla nucena migrovat, ať už se jednalo o útěk, nucené vysídlení, či přesídlení pod situačním tlakem, tvořily více než tři miliony obyvatel německé národnosti. Druhá nejpočetnější migrační skupina, která se ovšem přemísťovala z největší části dobrovolně, popřípadě v menší míře pod situačním tlakem, sestávala z obyvatel české národnosti, kteří migrovali z vnitrozemí do vyprazdňovaného pohraničí, popřípadě z českých regionů mimo území státu (šlo o české a slovenské reemigranty). V menší míře se pak přesuny týkaly i osob židovské, rusínské, maďarské, romské a řecké národnosti.

Edice VNPČP se v deklarovaném záměru nemá dotýkat pouze vysídlování německých obyvatel, ale procesu českého, resp. neněmeckého osídlování vůbec: „*Tematické zaměření edice vyplývá ze snahy co nejúplněji dokumentovat kauzálně, geograficky a časově související děje. Nosným pilířem tohoto záměru je přitom propojení dvou procesů, tj. vysídlování a vnitřních sídelních změn, z hlediska jednoho komplexního výzkumného zájmu.*“ (s. 11) Nakolik se vytyčenému rozsahu bude edice VNPČP opravdu věnovat, ukáží až další díly, neboť ty dosud vydané zatím tematizují výhradně nucené vysídlování Němců.

Editoři definují prostorový rámec edice jako české země, tzn. nesledují migrační vlny pokračující za hranice českých zemí. Což je do určité míry škoda, bylo by to zajímavé vybočení z „českočeského“ prostoru, a mohlo by tak konečně dojít k propojení českého a německého „historického diskurzu“. Na druhou stranu edice nevychází z apriorních národních stereotypů

3 Srov. Detlef BRANDES – Holm SUNDHAUSSEN – Stefan TROEBST (eds.), *Lexikon der Vertreibung. Deportation, Zwangsausiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 2010.

vztahujících se k danému období. Při definování teoretických východisek editoři deklarují, že edice sleduje veškeré obyvatelstvo bez toho, aniž by bylo etnicky filtrováno, a chtějí tak naznačit směr, kterým by se měl další výzkum ubírat. Takový záměr nelze než přivítat, neboť etnickým filtrováním a národnostním zaujetím se „rozkrytí“ celé migrační politiky na přelomu čtyřicátých a padesátých let nemůže podařit. Je potěšitelné, že nejen obsah ale i tón dosud vydaných dílů odpovídá této deklaraci. I proto je celý ediční projekt třeba chápat jako pionýrský pokus na dosud málo zoraném poli, na který (jak editoři doufají) bude možné dále navazovat. Hlavním smyslem edice je nesporně „*usnadnit přístup k primárním pramenům týkajícím se dané tematiky a poskytnout současně historickému výzkumu v České republice i v zahraničí nové impulsy, které by mohly přispět k prohloubení dosavadního poznání a obohacení interpretačních forem získaných zjištění.*“ Lze spolu s editory doufat, že výsledky „*vzbudí i zvýšený zájem i mimo úzký okruh odborníků*“ a že se tak zdaří „*při současné záplavě snáze stravitelných a opakovaně vydávaných publikací i mediálních výstupů ovlivnit obsáhlou dokumentací společenské vnímání často kontroverzně diskutovaného tématu.*“ (s. 11)

Edice VNPČP ve svých teoretických částech vykazuje interdisciplinární přístup a pracuje s mnoha sociologickými pojmy, což čtenáři umožňuje na danou problematiku nahlížet ze širšího úhlu. Populační politika je zde uchopována s vědomím, že jednotlivci se k velkým sociálním skupinám mohou sami hlásit, ale mohou být do nich začleňováni i zvnějšku. Jako primární součást populační politiky je předkládán veřejný management identit, tedy usměrňování skupinových charakteristik a identit formou zrovnoprávnění nebo asimilace. Dále pak sídelní politika, kterou editoři chápou jako úředně vynucené, vyprovokované, systematicky podporované nebo alespoň vědomě trpěné sídlení změny či snaha „podvázat“ migrační pohyby (osídlovací politiku a i nucenou migraci) a nakonec za součást populační politiky pokládají i cílenou fyzickou likvidaci. Editoři se chtěli vyhnout příliš zabarvenému výrazu Sudety popř. pohraničí a používají více sociologický než politický pojem sídelní území.

Po chronologické stránce je edice VNPČP vymezena poměrně úzkým časovým rozsahem, to je však podloženo přesvědčivými argumenty: „*Jsme si přirozeně velmi dobře vědomi toho, že události, které jsou v edici VNPČP zachyceny, by z převážné části nebyly myslitelné a realizovatelné bez předchozího dramatického, mnoha tragickými momenty provázaného vývoje v pozdních třicátých letech, v předmnichovské i pomnichovské etapě a především v době okupace a války. O základních rysech německé okupační politiky pojednává, stejně jako o celém dějinném období od poloviny 19. století – jeden z historických úvodů tohoto dílu edice. Dále je nutno podotknout, že k okruhu témat, která souvisejí*

s genezí předmětu našeho zájmu [...] existuje nejen široká nabídka odborné literatury, ale že byly vydány i více či méně fundované edice pramenů. Stejně jako je z historického hlediska naprosto legitimní zaměřit v monografiích i edicích pramenů pozornost přednostně (či výlučně) na tematiky spadající do časového rozmezí let 1918–1945, lze rovněž plně obhájit pojetí předmětu našeho edičního díla.“ (s. 15)

Je smutné, že editoři pocítovali povinnost obhajovat, proč se edice věnuje pouze poválečným dějinám. Žádná obdobná edice na toto téma dosud neexistuje, i odborné literatury k tématu je poskrovnu. Většina zásadních prací navíc vzešla z pera samotných editorů. Pojetí problému ve veřejném prostoru i v odborné diskusi je však přinejmenším sporné. I na poli umění vznikají díla, která téma vysídlení zahrnují do tak širokého kontextu, že jeho samotné zobrazení a problematizace téměř nedostává prostor. Příznačný je v tomto směru film Juraje Herze *Habermannův mlýn*, který byl avizován jako film, jenž odkryje historická tabu. Režisér se však snažil o objektivizaci kontextu natolik, že film působí spíše jako kapitola z učebnice dějepisu mezi léty 1937–1946, ovšem s tou výhradou, že na učebnici se ve filmu objevilo příliš mnoho nepřesností. Soudě dle zkušenosti režiséra Pavla Štingla, autora dokumentárního filmu *Jakou řečí mluví Pánbůh*, vyvolávají příběhy o českých Němcích, které nejsou zabaleny do kontextu protektorátní nacistické politiky, stále negativní emoce. Téma českých Němců a jejich vysídlení se v české společnosti sice diskutuje s různě dlouhými přestávkami už od šedesátých let, ale málokdy bez českých nacionalistických předsudků.

Kromě přesvědčivého vymezení tématu editoři deklarují problémy, jimž se edice explicitně nevěnuje. Edičně zde není pojednáno např. zhroucení německé okupační správy, přijetí vysídlelců v Německu a Rakousku, poválečné retribuce etc. Editoři se výše zmíněným tématům nevěnují zejména z důvodu udržení vlastního tématu edice a také proto, že by si daná témata zasloužila, vzhledem ke svému významu i míře nezpracovanosti, edici samostatnou.

Druhá část prvního dílu, nazvaná *Historické předpoklady*, pojednává o základních údajích týkajících se území, obyvatelstva a územně správního členění Českých zemí. Jedná se souhrnný a zároveň velmi detailní popis, který je sám o sobě velkým přínosem a může sloužit nejen jako úvod k edici, ale nesporně ob stojí jako původní odborný příspěvek. Následuje co do formy „klasický“ historický úvod na téma Češi a Němci od poloviny 19. století do konce druhé světové války. Po obsahové stránce však text zohledňuje nejnovější výzkumy a přístupy a v poznámkách pod čarou se nachází nespočet odkazů na literaturu české a německé provenience. V tomto směru edice VNPČP rozhodně slouží jako zásadní úvod do tematiky a rozcestník k dalším pramenům i literatuře.

Třetí část prvního dílu se týká metodických východisek a bilancuje dosavadní stav a relevanci výzkumů, jež se dotýkají tématu a předmětu edice VNPČP, přičemž je zde pojednáno o zásadních edicích pramenů k soudobým dějinám. „*Z heuristického hlediska lze cíl našeho projektu upřesnit následovně: chtěli jsme provést systematické a přitom maximálně vyčerpávající vyhodnocení v České republice dostupné archivní dokumentace, jež se přímo vztahuje k sledované historické látce. Záběr rešeršních prací lze považovat za poměrně rozsáhlý, a to i ve srovnání s jinými, třeba šířeji koncipovanými edičními projekty. Bez nadsázky je možno konstatovat, že pokud jde o dané téma, nebyl dosud v rámci specializovaného historického výzkumu v celostátním měřítku podniknut srovnatelný pokus o prozkoumání a zpřístupnění relevantních písemností uložených v českých archívech.*“ (s. 257)

Na závěr úvodního dílu věnují editoři prostor vlastním edičním zásadám, pramenně základně a použité terminologii. Edice byla tvořena na základě čtyř hlavních kritérií:

- časové kritérium: duben 1945 – prosinec 1951
- teritoriální kritérium: české země
- provenienční kritérium: prameny dostupné ve veřejných archívech
- věcné kritérium: snaha o zdokumentování životních podmínek různých skupin obyvatelstva přítomného na exponovaných sídelních územích, a to v těsné vazbě na vůči nim zaměřenou politiku státu a interakce všech zúčastněných aktérů.

Úvodní svazek pak uzavírá velice zajímavá pasáž, ve které editoři uvažují nad použitou terminologií, vědomi si toho, jak používaný jazyk úzce souvisí s utvářením českého dějinného narativu, tedy s tím, jak na minulost nahlížíme. Dosud i v odborné terminologii užívané pojmy (jako je na české straně *odsun/dobrovolný odsun* a na německé *vyhnání*) jsou dle editorů příliš politicky zatížené. Proto se jim snaží vyhnout a používat neutrálnější a zároveň procesu samému více odpovídající pojmy jako je *nucené vysídlení/vysídlení/nucené vystěhování*. Výrazy typu *divoký odsun/organizovaný odsun* považují za vyloženě zavádějící a navrhují používat *mezinárodně nedohodnuté nucené vysídlení a mezinárodně dohodnuté nucené vysídlení* v přeneseném smyslu „postupimské“. Edice dokládá, že jak za mezinárodně nedohodnutým, tak za mezinárodně dohodnutým vysídlením stála čsl. vláda, i když často pouze nepřímou, pro mezinárodně nedohodnuté vysídlení neexistovalo žádné zákonné nařízení, „jen“ spousta vyhlášek. Editoři jsou si dále vědomi problematičtějšího pojmu „minorita“, ale rozhodli se ho přesto pragmaticky používat, stejně tak odvozeniny od slova Sudety a pohraničí. Nicméně dobovou podmíněnost těchto pojmů chtějí reflektovat alespoň používáním uvozovek.

Za vlastním textem prvního dílu nechybí popis způsobu řazení dokumentů, vymezení kritérií pro elektronické publikování dokumentů, regesta –

údaje o uložení, vyhotovení a dochování dokumentu, zásady při přepisování, publikování cizojazyčných dokumentů, zásady pro vypracování poznámkového aparátu, seznam zkratk, citované literatury a pramenů. Skutečnost, že edičnímu úvodu je věnován celý svazek, bezesporu svědčí o ambicióznosti celého projektu.

První část druhého dílu (VNPČP *Díl II., sv. 1: Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*) už má charakter edice. Publikace o 955 stranách je rozdělena do několika částí. Kniha začíná ediční poznámkou, vymezující téma dokumentace a pramennou základnu svazku, komentován je výběr pramenů a opět naznačeny možnosti budoucího výzkumu (zejména to, jaké fondy dosud čekají na odborné prostudování nebo stále ještě nejsou přístupné ani odborné veřejnosti). Následujících 200 stran věnují editoři dokumentům z prvních poválečných měsíců – východiskům a hlavním aktérům poválečného dění a německému i ostatnímu „státně nespolehlivému“ obyvatelstvu. Vedle toho jsou v textu zpracovány a popsány zákonné a jiné podklady pro vysídlení a kategorizace Němců – specifické postavení vybraných skupin, postupné oklešťování jejich práv, konfiskace majetku, restrikce omezující je v každodenním životě, nasazení na nucené práce, internace či retribuice. V neposlední řadě je zde popsána nálada a projevy odporu německého obyvatelstva, role vlády v celé „odsunové“ kauze, úloha civilních orgánů, význam postupimské konference, přístup politických stran k vysídlení, počátky osídlování sídelního území, národní správa, repatriace a reemigrace. Tematizace velmi těžce metodologicky sledovatelné „nálady“ je jedním ze zásadních přínosů této edice, doposavad se bylo možné s tímto přístupem setkat spíše v cizojazyčné odborné literatuře, přínosem je to nejen z hlediska obsahového, ale zejména z hlediska podpoření zásadního metodologického trendu. Stejně jako výše zmíněný historický úvod v prvním dílu edice, i zde se jedná o velmi zajímavý odborný text, který přináší nejen shrnutí toho, co již o vysídlení Němců bylo napsáno, ale přináší i nově formulované poznatky.

Třetí, nejobsáhlejší část (cca 600 stran) pak představuje vlastní edici, v níž je v tištěné verzi zachyceno 403 dokumentů s bohatým komentářem. I tento díl je samozřejmě opatřen obsáhlými křížovými rejstříky a přílohami.

Třetí část druhého dílu (VNPČP *Díl II., sv. 3: Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*) má 327 stran. Oddíl je opět uvozen ediční poznámkou, načež následuje cca třicetistránkový historický úvod o aktech hromadného násilí na tzv. státně nespolehlivém obyvatelstvu v českých zemích. Za text jsou zařazeny dokumentační fotografie a mapy. Hlavní oddíl tvoří 95 vybraných a opět komentovaných dokumentů rozdělených na obecné a vybrané případy, celkově o rozsahu 270 stran včetně rejstříků a příloh.

Edice VNPČP je rozhodně velkolepým pokusem přispět k výzkumu poválečných migrací, ať už nucených, mezinárodně dohodnutých či mezinárodně nedohodnutých, situačně podmíněných i těch dobrovolných. Materiál představuje komplexní popis problematiky a obsahuje velmi detailně a rozsáhle zpracované odkazy na literaturu, bilanci výzkumu a v neposlední řadě komentované archivní prameny zejména celostátního významu. Doposud vydané díly vycházejí z dříve publikovaných prací Tomáše Staňka a Adriana von Arburga. Lze jen doufat, že se editoři stejně kvalitně a s kritickým odstupem zhostí i připravovaných dílů týkajících se osídlování sídelního území – českého pohraničí. Zatím se jim rozhodně dařilo dostát parafrázi notoricky známého výroku Leopolda Rankeho (k němuž se editoři sami vztahují), totiž pokusit se přispět pečlivě zpracovanou dokumentací problému k pochopení toho, „*jak tomu většinou skutečně bylo.*“

Tamara NOVÁKOVÁ